

CECYLIA GALILEJ

RYM W XVII-WIECZNYCH KOŁĘDACH JANA ŻABCZYCA

Poezja polska od początku swego istnienia była rymowana. Rym, choć niekonieczny wyznacznik poetyckości tekstu (w liryce występują także wiersze białe, nierymowane), jest kojarzony zazwyczaj z poezją jako jej wyrazisty sygnał. W języku staro- i średniopolskim są poświadczenia, że *rym* oznaczał wówczas nie tylko ‘współbrzmienie’, ale właśnie ‘wiersz’¹ (zob. m.in. fraszkę *Ku muzom* Jana Kochanowskiego, *Rymy duchowne* Sebastiana Grabowickiego, a nawet XVIII-wieczne wydanie wierszy *Zaluszczyzny, albo zbiór rymów ojczystych* Józefa E. Minasowicza z 1775 r.). Oba te terminy także potocznie są często utożsamiane, o czym świadczą poniższe frazeologizmy: *dobierać, składać rymy* ‘układać wiersze’; *mówić rymem* ‘wierszem rymowanym’; pot. *mówić do rymu* ‘mówić wierszem, rymować’; książk. *układać, wiązać słowa w rymy* ‘rymować’²; funkcjonuje również wyrażenie *rymy częstochowskie*, oznaczające ‘rymy, wiersze banalne, proste, pozbawione wartości artystycznej’³.

Słownik terminów literackich definiuje *rym* jako „powtórzenie jednokowych lub podobnych układów brzmieniowych w zakończeniach wyrazów zajmujących ustaloną pozycję w obrębie wersu (w wierszu) lub zdania

Dr CECYLIA GALILEJ – asystent Katedry Języka Polskiego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; adres do korespondencji: Katedra Języka Polskiego KUL, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin.

¹ M. Dłuska, *Rym polski*, „Zeszyty Naukowe UJ” 5(1955), „Filologia” z. 1, s. 195; M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1991, s. 211.

² S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. II, Warszawa 1985, s. 76.

³ A. Kłosińska, *Słownik frazeologiczny*, Warszawa 2006, s. 49.

(w prozie)”⁴. Zjawisko rymu przynależy do poziomu wersyfikacji, jednak ze względu na swoją specyfikę (rym bowiem mieści się na pograniczu instrumentacji głoskowej i prozodii) zwykle stanowi przedmiot osobnych badań. Ta podwójna natura rymu (instrumentacyjna i fonetyczna) sprawia, że jest on ważnym czynnikiem organizacji wierszowej tekstu⁵. Kunszt i użyteczność rymu były znane już od średniowiecza, ale w pełni dojrzałą jego postać i funkcjonalność uwidoczniała doskonała poetycko twórczość Jana Kochanowskiego⁶. Właśnie od niej ówczesny rym przejął i normalizował następujące właściwości: rozmiar półtorazgłoskowy, dokładność, łączenie rymu z akcentem, ustalenie regularnego układu z bezwzględnie przestrzeganymi współbrzmieniami rymu w klauzuli wersu oraz rozerwanie związku pomiędzy rymem a budową zdaniową wiersza⁷. Typ rymiki ustalony przez Kochanowskiego, jak stwierdza Władysław Lubaś, funkcjonował w polskiej poezji przez dwa wieki (w XVIII w. do wzorców poety czarnoleskiego często nawiązywał Ignacy Krasicki⁸). Jednak już w XVII w. w sztuce rymotwórczej pojawiają się nowe koncepcje. Wspomniany badacz konstatuje: ”Wiek XVII zapowiada [...] bunt

⁴ *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław–Kraków–Warszawa 1988, s. 487.

⁵ Zagadnienie rymu jest przedmiotem różnorodnych opracowań. Do najważniejszych należą m.in.: K. Nitsch, *Z historii polskich rymów. Studium językowe*, Warszawa 1912; tenże, *O nowych rymach*, w: tenże, *Wybór pism polonistycznych*, t. I, Wrocław 1954, s. 79-97; tenże, *O rymach głębokich i niezupełnych*, tamże, s. 98-102; M. Grzędzielska, *Rym klasyczny polski i początki rymu romantycznego (Feliński i Mickiewicz do r. 1822)*, Lwów 1935; Z. Stieber, *Przyczynki do historii polskich rymów. I. Rymy sandomierskie XVI i XVII wieku*, „*Język Polski*” 1950, s. 110-113; Dłuska, *Rym polski*, s. 195-219; *Słownik rymów Stanisława Trembeckiego*, red. H. Turska, Toruń 1961; J. Budkowska, *Słownik rymów Adama Mickiewicza*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970; W. Lubaś, *Lingwistyczny opis rymu Rozdzieńskiego*, „*Język Polski*” 1947, s. 101-111; tenże, *Rym Jana Kochanowskiego. Próba lingwistycznej charakterystyki i oceny*, Katowice 1975; tenże, *Rymika Wacława Potockiego*, w: *Wśród zagadnień polskiej literatury barokowej*, cz. 2, Katowice 1980; tenże, *Rym*, w: tenże, *Osobliwości językowe poezji Ignacego Krasickiego*, Kraków 1992, s. 52-69; tenże, *Renesansowe tradycje i barokowe innowacje w polskiej rymice XVII wieku*, w: *Barok w polskiej kulturze i języku*, red. S. Stępień, S. Urbańczyk, Warszawa–Kraków 1992, s. 121-128; L. Pszczołowska, *Rym*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972; taż, *Wiersz polski. Zarys historyczny*, Wrocław 1997; *Wersyfikacja polska*, t. I-II, red. M. Woźniakiewicz-Dziadosz, M. Ryszkiewicz, Lublin 2007.

⁶ Dłuska, dz. cyt., s. 213-215; *Słownik terminów literackich*, s. 487.

⁷ Zob. *Słownik terminów literackich*, s. 487; Lubaś, *Osobliwości językowe*, s. 52-53; Głowiński, Okopień-Sławińska, Sławiński, dz. cyt., s. 211-213; W. J. Darasz, *Mały przewodnik po wierszu polskim*, Kraków 2003, s. 186.

⁸ Lubaś, *Osobliwości językowe*, s. 52.

przeciwko sztywnym regułom poetyckim wypracowanym przez Jana Kochanowskiego, ale też nie może się uwolnić od jego wielkości⁹. Bezpośredni następcy Kochanowskiego kontynuują utrwalone struktury rymiczne, natomiast dojrzały barok zaczyna już w dziedzinie rymu eksperymentować¹⁰. Celem niniejszego artykułu jest analiza gramatyczno-leksykalna rymu we wczesnobarokowych *Symfoniach anielskich* (1630) Jana Żabczyca oraz próba określenia badanego cyklu kołęd na poziomie wersyfikacji jako tradycyjnego renesansowego czy może szerzącego się już nowatorskiego ujęcia.

I. POSTAĆ RYMU

1. Związek z akcentem

Zdecydowaną większość rymów w *Symfoniach* (97%), zgodnie z obowiązującą od XVI w. praktyką poetycką, stanowią rymy żeńskie (półtorasyłabowe). Rymowaniu ulegają przede wszystkim wyrazy 2- i 3-sylabowe o akcencie paroksytonicznym. Tego typu rymy uwydatniają właściwości prozodyczne ogólnego systemu języka polskiego (i dlatego są najczęściej spotykane w polskiej poezji), np.: Łaska nieba górnego dziwną rzecz *sprawiła/* u ludzi, Panna czysta Syna *porodziła/* którego żaden rozum ogarnąć *nie może./* Aftowane gwiazdami opuściwszy *toże [...]* [I, 1-4]; A wczora z *wieczora/* z niebieskiego *dwora/* przypadła *nowina/* Panna rodzi Syna [XVI, 1-4].

Rymy męskie (jednosylabowe), stanowiące u Żabczyca małą, ale zauważalną, skumulowaną w trzech pieśniach grupę (3%), to zjawisko wyjątkowe w poezji wczesnego i dojrzałego baroku¹¹. Dzięki akcentowi oksytonicznemu wyróżniają się na tle rymów półtorazgłoskowych oryginalnością brzmieniową, krótkim, ale silnym dźwiękiem. Wyłącznie na rymach męskich opiera się w całym cyklu jeden utwór – *Symfonia XXXV*, np.: Pastuszek sie *złął/* kij mu wypadł z *rąk/* na obłokach siła widząc promienistych *prąg./* Dziwuje sie *sam/* co by to za *Pan/* w stajni z bydłem tak ubogo narodził sie *tam* [7-12]. Natomiast w dwu tekstach – *Symfoniji XXVIII* i *XXXVI* – występuje naprzemienny układ rymów męskich i żeńskich, który powoduje transakcentację, np.: *bież-wiesz-najdziesz* [XXXV, 4-6], *wskok-wyrok-Bog* [XXXV, 13-15], *grać-dać-zaśpiewać* [XXVI,

⁹ Tenże, *Renesansowe tradycje*, s. 122.

¹⁰ Pszczołowska, *Wiersz polski*, s. 78-79, 99.

¹¹ Tamże, s. 98.

23-25], np.: [pastuszek] bo widział, że *wótl* z osłem Go *poczuł*,/ gdy schylili przy jasełkach kolana na *dótl*/ Zbawicielu *mój*,/ dzisiaj służba *twój*/ wita Ciebie, a Ty afekt serca *upatruj* [XXXV, 16-21].

Zacytowane powyżej przykłady transakcentacji ukazują zarazem funkcjonowanie w omawianym zbiorze zjawiska monorymu (stosowanie jednego rymu)¹². Monorym w Żabczycowym ujęciu wykorzystuje starą ludową zasadę trójrymu, która występuje w stylizowanych na ludowe pastorałkach (*Symfonije: IX i XXXV*).

2. Obszar współdźwięczności

Przestrzeń współdźwięczności w parach rymowych mieści się w *Symfonijach* najczęściej w rozmiarze półtorazgłoskowym, licząc od przedostatniej samogłoski. Częstka tworząca pełny rym żeński przedstawia wówczas następujący schemat: VCV lub VCVC (*v* – samogłoska, *c* – spółgłoska)¹³. Z uwagi na fakt, iż większość rymów w *Symfonijach* ma wygłos wokaliczny (88%), dużą frekwencywnością odznacza się format VCV. Wchodzący w jego skład konsonant określa zarówno pojedynczą głoskę, np.: (*o tej*) *dobie*–(Pana) w *żłobie* [VII, 1-2], *Pana*–*barana* [XVI, 25-26], *rogu*–*Bogu* [XVI, 27-28], jak również grupę spółgłoskową, np.: *mężatkę*–*klatkę* [II, 11-12], *matka*–*tatka* [III, 33-34], *zstarła*–*garła* [VIII, 11-12], *wspaniałości*–*wysokości* [XI, 1-2], *przedwieczna*–*beśpieczna* [X, 1-2].

W zakresie rymu półtorazgłoskowego dochodzi ponadto do rozszerzenia przestrzeni rymowej w głąb wyrazu (rymy głębokie//bogate), co powoduje mocniejszy efekt brzmieniowy. Najczęstszym sposobem pogłębienia rymu jest taki dobór wyrazów, zwłaszcza z tej samej kategorii gramatycznej, w którym przed żeńską częstką rymotwórczą występuje ta sama spółgłoska, np.: *sto-licy*–*oś-licy* [XIV, 49-50], *dają*–*oglą*–*dają* [XVI, 37-38], *podar-kami*–*piosnecz-kami* [XVI, 41-42], *zdrad-nego*–*spros-nego* [XV, 9-12], *nis-kości*–*krew-kości* [XII, 27-28], *nie możesz*–*dopo-możesz* [XII, 13,16], lub ta sama grupa konsonantyczna, np.: *pie-śniami*–*ba-śniami* [VII, 27-28], *poż-ytkiem*–*ub-ytkiem* [VI, 33,36]. W wyrazach wielosylabowych przestrzeń rymowa może obejmować 2,5 lub 3 zgłoski, np.: *poż-ądali*–*ogł-ądali* [II, 16-17], *nie ps-owata*–*szwank-owata* [III, 29,30], *nie ogarni-onemu*–*położ-onemu* [XXVI, 37-38].

¹² Tamże, s. 94.

¹³ D a r a s z, dz. cyt., s. 190.

Podobieństwo słowotwórcze wykazują szczególnie rymy z natury głębokie, gdyż są oparte na wspólnym temacie wyrazu. Funkcją dystynktywną zostają wówczas obarczone prefiksy, np.: *prze-mierzły-ob-mierzły* [VI, 4-5], *z-stąpił-u-stąpił* [VIII, 3,6], *od-puścił-w-puścił* [VIII, 31-32], *s-twora-po-twora* [VIII, 17-18], *u-wiodła-przy-wiodła* [X, 4-5]. Tego typu rymów jest jednak w zbiorze bardzo mało. Do równie rzadkich wypadków ubogacania rymu należy operowanie wyrazami o podobnej strukturze morfologicznej, które nie są wyrazami pokrewnymi, np.: *w-onności-skt-onności* [IV, 35-40], *d-ostał-z-ostał* [VIII, 7-8], *sł-ońce-g-ońce* [IX, 23-24].

3. Stopień dokładności

Rymy Żabczyca są w zdecydowanej większości dokładne (identyczne przede wszystkim fleksyjnie i sufiksalnie, rzadziej rdzeniowo). Niektóre współbrzmienia *Symfonij* sprawiają wrażenie niedokładnych (zarówno „dla oka”, jak i „dla ucha”), jednak szczegółowa analiza potwierdza ich fonetyczną dokładność, dającą się wyjaśnić albo ogólnym stanem języka XVII w., albo wymową regionalną.

Analiza badanego materiału pokazuje, że Żabczyc nie rymuje *a* pochylonego *z a* jasnym, odróżnia więc etymologiczną wartość samogłoski, np.: rymy *a:a* *dostał-został* [VIII, 7-8], *śpiewał-zażywał* [XXXIII, 39-40]; rymy *á:á* *dworzanie-Panie* [I, 15-16], *pieśniami-baśniami* [VII, 27-28]. Jeden raz w zbiorze pojawia się rym *a:o* (Arka) *zamkniono-złączona* [XXVI, 9-10].

Spośród charakterystycznych dla doby staro- i średniopolskiej (a kontynuowanych także i później, np.: u Norwida¹⁴) zwyczajów rymowania, wpisanych w tradycyjną poetykę, wyróżnia się u Żabczyca częste zestawianie niezgodnych dla oka głosek *i // y*. Szeregi *i // y*, *y // i* pojawiają się 16 razy w śródgłosie, np.: *nowina-Syna* [III, 1-2; XVI, 3-4], *była-przyczyniła* [VI, 15,18], *grzeszonymi-z nimi* [VI, 21,24], *przyczyny-winy* [VI, 28-29], *Dziecinę-przyczynę* [VIII, 33-34], *zgrzeszyła-utraciła* [XV, 7-8], *krainie-Synie* [XVI, 31-32], *szczęśliwa-okrywa* [XXVI, 13-14], *nie było-miło-zażyło* [XXIX, 16-18]. W wygłosie tego typu formy występują 10 razy, np.: *i my-wesołymi* [VII, 25-26], *wężowi-białogłowy* [XIV, 27-28], *z niemi-będziemy* [III, 47-48], *łękliwi-dziwy* [XVIII, 12-11], *na ziemi-pragniemy* [XXII, 31-32], *na ziemi-widziemy* [XXII, 7-8], *szczęśliwi-dziwy* [XXXIII, 49-50]. Przykłady te sugerują mazowieckie tło

¹⁴ Zob. T. Skubalanka, *Językowe właściwości rymów Norwida*, „Roczniki Humanistyczne” 46(1998), z. 1, s. 141-164.

fonetyczne. Trudno potwierdzić to spostrzeżenie, gdyż nie wiadomo nic o pochodzeniu regionalnym pisarza. Być może jest to ślad wymowy redaktora przygotowującego Żabczycowe pieśni do druku.

Ważny szereg tworzą w *Symfoniach* zestawienia rymowe z *e* pochylonym. W śródgłosie ma miejsce rymowanie *é // i, y* (3 pary rymowe z *i* oraz 2 pary z *y*): *Dziedzina–nié ma* [XXV, 21-22], z *cicha–uśmiécha* [XXXVI 1-2], *chudzina–nié ma* [XXX, 13-14], *przyjmie–obéjmie* [IV, 28-29], *śpiéwał–zażywał* [XXXIII, 39-40] oraz rym trójkowy mieszany: *śmiéch–tych–wszytkich* [XXXVI, 3-5]. W wygłosie natomiast dochodzi do zestawienia *-éj // -i, -y*. Ekwiwalentem dźwiękowym grupy *-éj* jest głoska *-y* (4 razy) oraz *-i* (1), np.: *Wiekuisty–przczystéj* [VIII, 3-4], *rozmowy–wężowéj* [XIV, 25-26], *szczęśliwy–żywéj* [XXVI, 25-26], *onéj–narodzony* [XXXIV, 5-6], *poszczéści–czéściéj* [XXXVI, 26-27]. Wymowa *é* jak *i, y* utrzymuje się w języku do XVIII w. (u Krasickiego, Naruszewicza, Zabłockiego, Niemcewicza, Karpińskiego)¹⁵. Natomiast „pojawiające się na przełomie XVI i XVII w. *-éj // -i -y* występuje w rymach poetów wschodnich (Mikołaj Sęp-Szarzyński, obydwaj Zimorowicowie, do nich prawdopodobnie należy zaliczyć także Żabczyca – C. G.), ale też u Mazowszanina Kaspra Miaskowskiego urodzonego w Smogorzewie pod Gostyninem. Mamy te rymy u podgórskiego Małopolanina Potockiego, a później w 1. połowie XVIII w. u Wielkopolanki Elżbiety Drużbackiej. Rymowanie to, zdaje się, stało się w ciągu całego XVIII w. czymś w rodzaju *licentia poetica*, zwalnającej od nakazu dokładności fonetycznej współbrzmienia, skoro nawet klasycysta Trembecki czasem go stosuje”¹⁶. Zestawianie w rymach *é z i, y* można więc potraktować jako ślad regionalnej wymowy autora, zaś „rymowanie *-éj// -i, -y* za poetycką modę epoki, której od XVII w. po czasie nam współczesne ulegają poeci różnych orientacji”¹⁷.

Konwencjonalnym zestawieniem jest też rymowanie samogłosek nosowych *-é// -e*, niezgodne dla oka, ale fonetycznie dokładne (6 przykładów): *w szopie–chłopié* [XVI, 29-40], *Panie–na ramię* [XX, 7-8], *ochotę–złote* [XXV, 25-26], *muzyce–Dziecię* [XXXI, 9-10], *na się–czasie* [XXXIII, 9-10], *koronę–przeniesione* [XXXIV, 3-4]. Jak twierdzi Lubaś, „Tendencja do odnosawiania *-é* w wygłosie widoczna jest od połowy XVI w.”¹⁸. Taki przypadek rymowania ma także miejsce jeden raz w śródgłosie: *wdziécznie–béspiecznie* [IV, 36-37].

¹⁵ L u b a ś, *Osobliwości językowe*, s. 54.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

Lucylla Pszczołowska traktuje to zestawienie jako, oparty na wymowie regionalnej, rym sandomierski¹⁹. U Żabczyca jednak trudno wskazać konkretny region. Kazimierz Nitsch wiązał podobne przykłady rymowania z beznosówkowymi gwarami wschodniomałopolskimi, kresowymi²⁰. Zdzisław Stieber w przypadku tego typu form wskazuje na północną Małopolskę, Sandomierskie albo dialekt łowicki²¹. W języku omawianych kolęd widać zarówno cechy gwar kresowych, jak i mazowieckich z hipotetyczną przewagą tych pierwszych. Mała liczba przykładów nie sprzyja jednoznaczniemu rozstrzygnięciu.

Zgodnie z wymową Żabczyc rymuje *u* z *ó*, np.: *wół-poczuł-na dół* [XXXV, 16-18], *mój-twój-upatruj* [XXXV, 19-21], *Bóg-dług-dalibóg* [XXXVI, 28-30], ale równocześnie funkcjonuje wymowa *ó* jak *o*: *wskok-wyrok-Bog* [XXXV, 13-15]. Wahania w zakresie wymowy *ó:o:u* trudno jednoznacznie interpretować na podstawie tak skąpego materiału jak powyżej, jednakże z badań nad językiem pisarza wiadomo, iż polszczyzna wykazuje w tym zakresie stan rozchwiania artykulacyjnego trwający jeszcze do połowy XIX w.²² Obszar wokalizmu zamykają zdarzające się niekiedy asonanse, np.: *orać-wołać* [XIV, 23-24], *matka-jastka* [XIV, 59-60], *zasmucić-skusić* [XIV, 31-32].

Współdzwięczność rymowa na poziomie spółgłosek (tak jak w przypadku zestawień samogłoskowych) wykazuje duży stopień dokładności, np.: *Pańskie-pogańskie* [XVIII, 19-20], *wschodni-godni* [XXXIII, 23-24], *wyrywam-przebywam* [XXI, 29-30], *śmiele-wesele* [V, 23-24]. Raz tylko zrymował Żabczyc *rz* z *ż*: *w oborze-o Boże* [XXXI, 6-7], co sugeruje utożsamienie w wymowie obu głosek. Niezbyt liczne przykłady niezgodności brzmieniowej polegają przede wszystkim na przemieszaniu w rymowanej części szeregów syczącego, szumiącego i ciszącego w zakresie głosek *c*, *ć*, *cz* i *s*, *ś*, *sz*. Zróżnicowanie szeregów przybiera następujące układy: syczące i szumiące – *c-ć*: *nocy-toczy* [XVI, 11-12], *placzą-kołacą* [X, 15,18], *Prorocy-oczy* [XXVII, 5-6], oraz *s-sz*: *niewczasu-Mesyjaszu* [XVII, 11-12], *rozkoszy-ktosy* [XIV, 21-22], *Chrystusa-dusza* [XXX, 5,10]. Być może te przykłady świadczą o mazurzeniu (w takim wypadku byłyby to rymy dokładne). W tekstach kolęd spotyka się, choć rzadko, w pozycji nierymowanej formy typu *ze*, *zeby*, *cyn* ('że', 'żeby', 'czyn'). Niewykluczone, że te ślady mazurzenia to efekt korekty redaktora, a nie autentyczna wymowa Żabczyca. Spotyka się też zestawienia

¹⁹ *Wiersz polski*, s. 99.

²⁰ *Z historii polskich rymów*, s. 26.

²¹ Dz. cyt., s. 112.

²² Zob. Skubalanka, dz. cyt., s. 142, 144, 155-156.

syczących i ciszących – *c-ć*: *muzyce-Dziecię* [XXXI, 9-10], oraz *s-ś*: *ktoś-coś-głos* [XXXV, 1-3]; ciszących i szumiących – *ć-č*: *świecie-człowiecze* [XVIII, 23-24], *dzieci-pieczą* [V, 11-12]. Mniejsze nasilenie wykazują w rytmach zestawienia spółgłosek półotwartych *m, n, r, l*, które tworzą następujące kombinacje: rymy z podwojoną głóską, dopuszczone przez tradycję wersyfikacyjną: *pannami – z nami* [VI, 37-38], *Sybille-chwile* [XXXIII, 3-4]; układ *m z n* (w tym też wariant zmiękczoney *m', n'*), najliczniejszy spośród tu omawianych (11 razy), np.: *Pana-sama* [XIII, 22-23], *Potomka-małżonka* [XXII, 39-40], *Syna-trzyma* [XXII, 1-2], *na ziemi-zbawieni* [XXII, 71-72], *promień-po niem* [XXXIII, 53-54]; rym oparty na grupach spółgłoskowych *rm-* i *mn-* w jednym przykładzie: *miernych-nikczemnych* [XXII, 47-48]. Dokładność rymu może być nieco zaburzona także wskutek pojawienia się dodatkowej głóski – *joty*, np.: *weselszy-najmilejszy* [XXIII, 27-28], *oddawajmy-mamy* [XXV, 19-20], braku jednej z głósek w strukturze wyrazu, np.: *w takt-akt-znak* [XXXV, 18-20], *błogostawieństwo-Królestwo* [XIX, 25-26]. Liczebnie rymy niedokładne stanowią mniejszość. Ich pojawienie się wynika z trudności w znalezieniu wyrazów odpowiadających sobie pod względem fonetycznym i równocześnie semantycznym. Pszczołowska twierdzi, że rymowanie półtorazgłoskowe, dziś najłatwiejsze, w czasach Kochanowskiego i jego następców było bardzo trudne²³. Przytoczone do tej pory rymy niedokładne, zróżnicowane konsonantycznie tworzą pary współbrzmień przybliżonych (może oprócz przytoczonych wcześniej form zmazurzonych).

Na podstawie powyższych przykładów należy stwierdzić, że rymy w *Symfoniach* są w zdecydowanej większości tradycyjne: żeńskie, dokładne, półtorasyłabowe, paroksytoniczne. Żabczyk jest wierny renesansowym zasadom ukształtowanym przez Kochanowskiego. Wszelkie odstępstwa od dokładności brzmieniowej mają albo charakter regionalny, albo wynikają z trudności technicznych w wyszukaniu dokładnego komponentu pary rymowej. Nie wydaje się, aby pisarz celowo łamał zasadę dokładności na korzyść własnych nowatorskich pomysłów rymotwórczych. Wymowa ideowa analizowanego zbioru kolęd miała bowiem wyraźny cel pragmatyczny – nie sztukę dla sztuki, lecz obronę religii katolickiej w obliczu zagrożeń reformacji, wspieranie ruchów kontrreformacyjnych. Cykl pieśni o narodzeniu Jezusa pomagał kultywować tradycyjne wartości religijne. Jasny, zrozumiały język, niezatrzymujący uwagi odbiorcy na swoim artyzmie, eksponował przedstawiane treści (dogmaty wiary), rymy zaś ułatwiały ich zapamiętywanie. Pełniły one więc rolę służebną

²³ Dłuska, dz. cyt., s. 213; Pszczołowska, *Wiersz polski*, s. 79.

wobec treści, co potwierdza sam ich układ na ogół nie bardzo zróżnicowany. Najczęściej występują, uchodzące za proste w konstrukcji, rymy parzyste sty-czne (i kilkakrotnie okalające). Nie ma w *Symfoniach*, świadczących zwykle o dużym artyzmie, rymów wewnętrznych (zob. *Bogurodnicę*) czy daktylicznych. Te ostatnie byłyby możliwe do zaistnienia, gdyby tylko Żabczyc odwrócił szyk formy czasownika z *się*. Jednak taki układ rymiczny mógłby zbyt wyeksponować melodię przesłaniając treść, zastosowanie więc naturalnego dla języka polskiego akcentu paroksytonicznego jest korzystniejsze dla wymowy zbioru.

Struktura fonetyczna rymów dokładnych

W *Symfoniach* występuje ogółem 7 typów struktur rymowych oraz ich 44 podtypy. Na rymy żeńskie przypada 6 typów, 36 podtypów i 195 kombinacji fonetycznych:

1. Podstawową strukturą dźwiękową w rymach paroksytonicznych są zestawienia typu ATA²⁴ (437 par rymowych), które występują w 9 wariantach strukturalnych: aTA (117 par), np.: *sama–dawana* [XXVII, 17-18], *ciało–zadrzało* [XXVII, 19-20]; eTA (106), np.: *zbawienie–więzienie* [XXVII, 21-22]; ęTA (15), np.: *gędzie–po kołędzie* [XVI, 29-30]; oTA (103), np.: *wesoły–anioty* [IX, 3-4]; óTA (1): *Góry–z chóry* [III, 39-40]; iTA (40), np.: *Lilija–powija* [XXIII, 35-36]; yTA (7), np.: *czysta–Chrysta* [XXXIII, 11-12]; i // yTA (20), np.: *dziwy–żywi* [XXXI, 10-11]; uTA (18), np.: *Juda–cuda* [XVIII, 1-2];

2. ATTA (61 par) w sześciu wariantach: aTTA (20), np.: *z Matką–z tatką* [XXXIII, 75-76]; eTTA (11), np.: *do taneczku–przy Dzieciąteczku* [XXVIII, 16-17]; oTTA (20), np.: *żonka–małżonka* [XIV, 25-26]; aTTA (1): *Dzieciątka–niebożątka* [XXII, 43-44]; uTTA (1): *do budki–dudki* [XVI, 23-24]; i // yTTA (5), np.: *czysto–wiekuisto* [VI, 7-8];

3. ATTTA (2) w dwu wariantach: aTTTA (1): *Pańskie–pogańskie* [XVIII, 19-20]; eTTTA (1): *przemierzy–obmierzy* [VI, 4-5];

4. ATATA (14) w pięciu wariantach: aTATA (1): *ukazała–pałała* [XXV, 9-10]; oTATA (7), np.: *narodzonemu–oświadczonemu* [III, 21-22]; iTATA (4), np.: *Zbawiciela–Odkupiciela* [III, 7-8]; uTATA (1): *darujemy–powinszujemy* [XXII, 37-38]; i // yTATA (1): *Odkupiciela–Gabryjela–Zbawiciela* [XXIX, 13-15];

²⁴ Kryterium podziału oraz symbole literowe przytaczam na podstawie badań Lubasia (*Osobliwości językowe*, s. 58): A – każda samogłoska, T – każda spółgłoska, a – samogłoska a, e – samogłoska e, ą – samogłoska ą, ę – samogłoska ę, i – samogłoska i, itd.

5. ATAT (56) w ośmiu wariantach: aTAT (14), np.: *zjawił–postawił* [XXV, 5-6]; eTAT (5), np.: *leżysz–nie bieżysz* [XX, 5-6]; ęTAT (1): *bydlęcej–więcej* [XXII, 51-52]; oTAT (27), np.: *orał–wołał* [XIV, 15-16]; ąTAT (1): *zstąpił–ustąpił* [VI, 3, 6]; iTAT (2), np.: *Zbawiciel–Odkupiciel* [II, 25,30]; uTAT (3), np.: *garnuszek–gruszek* [XXII, 35-36]; yTAT (3), np.: *z Synem–Olbrzymem* [XXX, 28-29];

6. ATTAT (6) w pięciu wariantach: ąTTAT (2), np.: *z Dzieciątkiem–z oślątkiem* [XVI, 15-16]; eTTAT (1): *mizernych–nikczemnych* [XXII, 47-48]; oTTAT (1): *był dostał–został* [VIII, 7-8]; uTTAT (1): *odpuścił–wpuścił* [VIII, 31-32]; yTTAT (1): *z pożytkiem–z użytkiem* [VI, 33,36];

7. Rymy męskie tworzą 1 typ strukturalny AT występujący w ośmiu wariantach: aT (7), np.: *graj–dodaj* [III, 35-36]; eT (1): *bież–wiesz–najdziesz* [XXXV, 4-6]; iT (1): *do nich–po nich* [IV, 6-7]; il yT (2), np.: *iść–pośpieszyć–bić* [XXXVI, 13-15]; oT (2), np.: *ktoś–coś–głos* [XXXV, 1-3]; ąT (1): *maż–wąż* [XIV, 29-30]; óT (1): *mój–pokój* [XXI, 23-24]; ol uT (3), np.: *wół–poczul–na dół* [XXXV, 16-18].

Najczęściej powtarzającymi się w zbiorze kombinacjami są cząstki: *-ego* (48 razy), *-ony* (15), *-iła* (14), *-ości* (13), *-ali* (12), *-uje* (11), *-ata* (11), *-owie* (10), *-any* (10), *-ami* (10), *-emu* (9), *-emy* (9), *-ajmy* (7), *-ana* (7), *-owi* (7), *-eli* (7), *-iwi/ -ywi* (6), *-one* (5), *-erze* (5), *-orze* (5), *-amy* (5), *-ołem* (5), *-ało* (4), *-anie* (4), *-ebie* (4), *-ili* (4), *-imy* (4), *-odzi* (4), *-ona* (4), *-ono* (4). Na nich zasada się podstawowy trzon leksykalny *Symfonij*, stąd taka ich frekwencja. Pozostałe warianty występują 2-, 3-krotnie, natomiast około 300 kombinacji (czyli połowa wszystkich rymów) pojawia się w zbiorze jednorazowo. Na podstawie powyższego przeglądu nasuwa się wniosek, że pisarz starał się unikać powtarzania (zwłaszcza w bliskim sąsiedztwie) tych samych zestawów dźwiękowych. W XVII w., gdy rym półtorazgłoskowy jest już powszechny, a miarą kunsztu poetyckiego staje się jakość zestawień rymowych²⁵, Żabczyca przez stosowanie tylu kombinacji fonetycznych zapobiegł monotonii brzmieniowej, a tym samym pokazał (i to nie tylko w dziedzinie wersyfikacji), że posiada w dużym stopniu ogładę literacką i wyrobiony warsztat pisarski (*Symfonije* są ostatnim dziełem Żabczyca, uchodzącym za ukoronowanie jego twórczości).

²⁵ Dłuska, dz. cyt., s. 214.

4. Stosunek rymu do granic jednostek wyrazowych

Stosunek przestrzeni rymowej do granic zestawianych brzmieniowo wyrazów jest w *Symfoniach* ujednolicony. Zdecydowana większość rymów mieści się w granicach jednego wyrazu. Rzadko występują rymy składowe, wykraczające swoim współbrzmieniem poza granice pojedynczego wyrazu (6): *i my-widzimy* [XXXIII, 69-70], *i my-z wesotymi* [VII, 25-26], *promień-po niém* [XXXIII, 53-54], *Dzięcina-nié ma* [XXV 21-22], *o to-błoto* [XIII, 27-28], (Jezus przyjął ciało) *na się-w pewnym czasie* [XXXIII, 9-10]. Podczas realizacji głosowej wymienionych tekstów w dwu pierwszych zestrojach zachodzi transakcentacja.

II. UKŁAD RYMU W WIERSZU

1. Rym w *Symfoniach* ma stałe miejsce w klauzuli wiersza (rym końcowy). Nie ma rymów wewnętrznych, co jest zrozumiałe przy częstym stosowaniu tak krótkich rozmiarów sylabicznych (m.in. 5-, 6-, 7-, 8-sylabowych).

2. Cały zbiór liczy 603 zakończenia rymowe. Rymowaniu ulegają najczęściej dwa komponenty współbrzmiające (581 par). Rymów trójkowych jest niewiele (22). Trójrym, ważny element spotykany w najstarszej słowiańskiej poezji ludowej²⁶, występuje u Żabczyca przede wszystkim w kołędach pasterkich.

3. Sposób powiązania komponentów rymowych jest w zbiorze ujednolicony. Żabczyc regularnie stosuje powszechne w XVI i XVII w.²⁷ rymowanie parzyste (uznawane za najprostszy rodzaj rymów stycznych²⁸), łączące dwa sąsiednie wersy według wzoru a a b b. Kilkakrotnie jednak (w siedmiu na 36 pieśni) pisarz przełamuje ten monotony układ, uzależniając rodzaj rymu od rozmiaru sylabicznego i typu strofiki danej kołedy (w pięcio- i ośmiowersowcu).

Pentyna posłużyła Żabczycowi do konstrukcji pięciu *Symfoni*: II [8,8,8,8,4], IV [5,5,8,8,5], XXVIII [7,7,4,4,10], XXX [13,13,6,6,5] i XXXVI [10,10,2,3,7]. W tej grupie utworów pięciowersz wykorzystuje dwa modele rymowania. W *Symfoniach*: II, IV i XXX jest to układ: a a b b c. Charakterystyczną cechą takiego schematu jest pomysłowe operowanie rymem c, polegające na tym, że

²⁶ S. Czernik, *Stare złoto. O polskiej pieśni ludowej*, Warszawa 1962, s. 250.

²⁷ P s z c z o ł o w s k a, *Wiersz polski*, s. 68, 80.

²⁸ *Słownik terminów literackich*, s. 490.

każdy piąty wers strofy (nieparzystej) tworzy parę rymową z ostatnią, piątą linijką następnej zwrotki. Choć rymów typu *c* jest o połowę mniej niż pozostałych rymów stycznych, ich rola jest w utworze znacząca. Pomimo niewątpliwego waloru estetycznego są one gwarantem zwartości całego tekstu, zwłaszcza że pojawiające się w piątym wersie formy wyrazowe pełnią ważną funkcję (podmiotu, orzeczenia lub dopełnienia bliższego) w rozciągającym się na całą strofę zdaniu, np.: Adam z raju *wypędzony,/* zostawił płód *zarażony,/* ale go z kłopotu *tego/* Matka Syna *Przedwiecznego/* *wybawiła* [rym do: (Ewa) *nabroiła* [II, 6-10]. Natomiast *Symfonije XVIII* i *XXXVI* mają układ: a a b b b, wykorzystujący zasadę trójrymu, np.: I pocznę ja przed Dzieciątkiem *skakać,/* by nie chciało na tym zimnie *plakać;/* więc *isć,/* *pośpieszyć,/* przed Nim czołem nisko *bić* [XXXVI, 11-15].

Inny model rymowania reprezentują *Symfonije XII* i *XIII*, wyraźnie heterometryczne, których rytm wynika z napięć pomiędzy wersami długimi i krótkimi. Pierwsza część strofy to współbrzmienia parzyste [a a b b], druga zaś – okalające [c d d c]²⁹. Te ostatnie (wraz z identycznym rozmiarem sylabicznym) zapewniają strofie spójność, np.:

Trudna rada, Józefie kochany,	a ^z	10
wieczny dekret w niebie zapisany,	a ^z	10
żebyś w swej starości	b ^z	6
strzegł mojej czystości,	b ^z	6
którą władasz od Pana mojego.	c ^z	6
Już czas następuje,	d ^z	5
serce prorokuje,	d ^z	6
mam porodzić Synaczka Bożego [XII, 1-8]	c ^z	10.

Osobliwy przypadek na tle pozostałych utworów w zbiorze stanowi *Symfonija XXXIII*, będąca wierszem stycznym. Jest to długa 82-wersowa sekwencja czterozgłoskowców bez wewnętrznego podziału na akapity. Ścisłe określona konfiguracja akcentowa (trochej) prowadzi do monotonii wypowiedzi. Spajająca funkcja rymów parzystych zostaje tu dodatkowo wzmocniona dzięki zastosowaniu krótkiego rozmiaru sylabicznego. Ponadto w utworze istnieje pewien rodzaj klamry rymowej: dwa inicjalne rymy mają tę samą cząstkę

²⁹ Możliwe, że zastosowanie rymu okalającego było przejawem naśladownictwa Kochanowskiego przez Żabzycza. Kochanowski stosował przede wszystkim rymy parzyste, czasem zaś trudniejsze krzyżowe i okalające. Pszczółowska twierdzi, że nikt z jego następców nie wprowadzał tych dwu ostatnich typów. Nasuwa się wniosek, że Żabzyc podejmował niekiedy ambitniejsze, jak na swoje czasy, próby literacko-warsztatowe (P s z c z o ł o w s k a, *Wiersz polski*, s. 68, 80).

wyglósową, co dwa rymy finalne. Taki zabieg zespolenia tekstu – niekoniecznie świadomie zamierzony przez autora – jest w tak długim utworze prawie nieuchwytny dla odbiorcy, nie pełni więc funkcji relewantnej: *Powiedziały,/ napisaty/ gdzie Sybille,/ że te chwile/ nadejść miały,/ gdy z swej chwały/ Bóg zstępuje/ a przyjmuje/ ciało na się/ w pewnym czasie [1-10]; [...] niemniej i my,/ gdy widzimy/ o tej dobie/ Pana w żłobie,/ radość mamy/ i witamy/ z miłą Matką,/ z Józweu tatka,/ prosząc, aby/ nasz wiek słaby/ poratował/ i kierował/ do swej chwały/ Jezus mały [69-82].*

III. GRAMATYKA I LEKSYKA RYMU

1. Fleksja

Żabczyc użył w klauzulach *Symfonij* 9 części mowy: rzeczowników – 422 (36%), czasowników – 410 (35%), przymiotników (w tym 79 imiesłowów przymiotnikowych) – 263 (23%), zaimków – 48 (4%), przysłówków – 18 (1%), uwzględnić należy także, choć mają niską frekwencję, 3 liczebniki, 2 spójniki, 1 przymówek, 1 wykrzyknik (łącznie 1%). Żabczyc buduje więc rym przede wszystkim z rzeczowników i czasowników, których używa w równych proporcjach. Porównując powyższe dane z kolęd z wynikami badań nad twórczością innych pisarzy XVI i XVII w., należy podkreślić podobieństwo rymów Żabczyca w zakresie doboru części mowy do rymów Kochanowskiego, który współbrzmień rzeczownikowych użył 38%, czasownikowych zaś 34%³⁰. Wyrównany poziom między rymami rzeczownikowymi a czasownikowymi zachowuje również Wacław Potocki – 48 % i 47%³¹. Inni poeci tego okresu stosują częściej czasowniki. Szymon Szymonowic ma 47% czasowników, rzeczowników zaś 29%, nieznany autor poematu *Obleżenie Jasnej Góry Częstochowskiej* ma 53% czasowników i 22% rzeczowników, Piotr Kochanowski 58% czasowników i 22% rzeczowników³².

Liczba rymów przymiotnikowych u Żabczyca (23%) potwierdza naśladownictwo struktur rymicznych Kochanowskiego (26%)³³. Inni twórcy także oscylują wokół tej miary: Szymonowic (19%), Piotr Kochanowski (19%), autor

³⁰ L u b a ś, *Osobliwości językowe*, s. 60.

³¹ Tamże. Na marginesie warto dodać, według badań Lubasia, za wzorem struktur rymicznych Kochanowskiego podąża w XVIII w. także Ignacy Krasicki (tamże).

³² Tamże.

³³ Tamże.

Oblężenia (22%), jedynie Potocki świadomie ogranicza użycie przymiotnika w klauzuli do 4% z uwagi na ryzyko utworzenia banalnego rymu³⁴. Liczba użyć imiennych części mowy nasuwa spostrzeżenie, że rym *Żabczyca* ma charakter nominalny, a nie werbalny. Wszystkich imiennych części mowy w rymie jest 65% (z czego 318 wyrazów współtworzy rymy gramatyczne, 467 niegramatyczne), pozostałe 35% to rymy werbalne (362 gramatyczne, 48 niegramatycznych).

Rzeczownik – przypadek, liczba, rodzaj

Najwyższą frekwencją spośród wszystkich przypadków użytych w klauzuli odznacza się biernik (25%). Kolejne miejsca zajmują: mianownik (22%), dopełniacz (19%), narzędnik (15%), miejscownik (13%), wołacz (4%) i celownik (1,5%).

W zakresie kategorii liczby widoczna jest przewaga liczby pojedynczej (70%) nad mnogą (30%). W mianowniku rozkład jest prawie proporcjonalny – 45 rzeczowników w l. poj. i 51 w l. mn.; w dopełniaczu aż 81 w l. poj., tylko 2 zaś w l. mn.; w celowniku 16 wyłącznie w l. poj.; w bierniku 68 w l. poj. i 40 w l. mn.; w narzędniku 40 w l. poj. i 25 w l. mn.; w miejscowniku 45 w l. poj. i 1 w l. mn.; w wołaczu 11 w l. poj. i 7 w l. mn. Taki rozkład liczby można tłumaczyć dwojako. Na poziomie treści decydują głównie względy semantyczne (jeden główny bohater – Dzieciątko, jedna niezwykła postać – Maryja, Panna i jednocześnie Matka Boga, jeden podstawowy cel Narodzenia – zbawienie ludzkości). Na poziomie gramatycznym natomiast widać dążność do konstruowania rymów z wygłosową samogłoską i do unikania zakończeń spółgłoskowych. Rymów samogłoskowych jest 365, spółgłoskowych zaś 59. Kategoria rodzaju gramatycznego przedstawia się następująco: r. męs. – 214 rzeczowników, r. żeń. – 151, r. nij. – 57.

Przymiotnik – przypadek, liczba, rodzaj

Nieco inny rozkład prezentuje przymiotnik. Najczęściej w rymach stosowany jest dopełniacz (35%), następny w kolejności jest mianownik (28%), potem biernik (14%), celownik (7%), narzędnik (7%), wołacz (7%) i miejscownik (2%). W zakresie kategorii liczby zdecydowanie dominuje liczba pojedyncza (92%). W poszczególnych zaś przypadkach jest tak: w mianow-

³⁴ Tamże.

niku – 34 w l. poj. i 26 w l. mn.; w dopełniaczu 74 w l. poj. i 1 w l. mn.; w celowniku 16 wyłącznie w l. poj.; w bierniku 25 w l. poj. i 5 w l. mn.; w narzędniku 13 w l. poj. i 2 w l. mn.; w miejscowniku 3 w l. poj. i 1 w l. mn.; w wołaczu 14 w l. poj. i 1 w l. mn. Kategoria rodzaju pokazuje zdecydowaną przewagę r. męś. – 207 przymiotników, r. żeń. – 36, r. nij. – 22. Rymów samogłoskowych jest 196, spółgłoskowych 18.

Duża powtarzalność form mianownika (co może być nawiązaniem do rymiki barokowej³⁵) i biernika w zakresie imiennych części mowy wyznacza relacje składniowe: podmiot – dopełnienie. Natomiast wysoce frekwentowny w *Symfoniach* dopełniacz to częsta w renesansie kategoria gramatyczna, która „należy do przypadków semantycznie abstrakcyjnych, a umieszczony w klauzuli odbiera rymowi konieczną konkretyzację”³⁶. Sporą grupę tworzą u Żabczyca także rymy narzędnikowe i miejscownikowe (typowe dla baroku³⁷), które pełnią funkcję charakteryzującą, dopełniającą treść utworów (ukonkretniają opis sceny Narodzenia, przybliżają jej bohaterów, prezentują miejsce wydarzeń). Zauważalnym faktem jest mała liczba form celownikowych w pozycji rymowej. Wiąże się to z trudnościami w konstruowaniu rymu dokładnego, celownik bowiem należy do kategorii semantycznie trudnych³⁸.

Zaimki

W klauzulach nielicznej grupy rymów niegramatycznych (45) występują zaimki osobowe: *on* (7), *my* (3), *oni* (4); dzierżawcze: *mój* (4), *jego* (7), *swój* (9), *nasz* (2), wskazujące *ten* (4), *to* (2); upowszechniające *wszytek* (2), *wszelaki* (1). W 23 parach rymowych zaimek zestawiony jest z przymiotnikiem, zaś w 22 z rzeczownikiem. Umieszczenie zaimka w pozycji rymowej, szczególnie w połączeniu z przymiotnikiem, uchodziło za rym banalny ze względu na łatwość wyszukania współbrzmienia. Żabczyc unikał stosowania rymów oklepanych, stąd zestawień przymiotnikowo-zaimkowych jest zaledwie 4%, np.: Ale Bóg *temul* występku *ztemul* zabiegł w swej mądrości [XV, 13-15], [cel Jezusa] Bym tylko swych oswobodził/ i wyrwał z piekła *złęgol* stworę cynu *mojego* [XXI, 26-28].

³⁵ Tamże, s. 62.

³⁶ Tamże, s. 61.

³⁷ Tamże, s. 60-61.

³⁸ L u b a ś, *Lingwistyczny opis rymu Rozdzieńskiego*, s. 107-108.

Czasownik – czas, tryb, osoba, liczba

W zakresie kategorii czasu widać w kolędach względną równowagę czasu przeszłego – 39% (145 w rymach gramatycznych, a 15 niegramatycznych) i teraźniejszego – 33% (115 gramatycznych, 21 niegramatycznych) z przewagą form przeszłych. Czas przyszły występuje w zakończeniach 10% rymów (33 gramatyczne, 7 niegramatycznych). Spośród kategorii trybu dominuje tryb oznajmujący – 71,5%. Dużo rzadziej pojawia się tryb rozkazujący – 9%, a sporadycznie tryb przypuszczający – 0,5%. Nieodmienne formy czasownika reprezentują w *Symfoniach* bezokoliczniki – 7%, formy nieosobowe – 2% i czasowniki niefleksyjne – 1%.

W kategorii osoby wyróżniają się formy 3 osoby – 70%. Następne miejsce zajmują formy 1 osoby – 12% i 2 osoby – 8%. W kategorii liczby przeważa liczba pojedyncza – 53%, w liczbie mnogiej jest 37% rymów. W 1 os. l.poj. występuje 9 czasowników (6 tworzy rymy gramatyczne, 3 niegramatyczne); w 2 os. l.poj. 19 (18 i 1); w 3 os. l.poj. 188 (161 i 27); w 1 os. l.mn. 40 (36 i 4); w 2 os. l.mn. 15 wyłącznie gramatycznych; w 3 os. l.mn. 98 (88 i 10). Dominacja 3 os. l. poj. oraz duży udział form czasu teraźniejszego zbliża *Symfonije* do tradycji rymiki renesansowej (wzorce Kochanowskiego widać także w twórczości Piotra Kochanowskiego i Potockiego³⁹).

2. Słowotwórstwo

Do najważniejszych zjawisk z zakresu słowotwórstwa, mających wpływ na wersyfikacyjną i stylistyczną stronę tekstów kolędowych, należą z d r o b n i e n i a (np.: *garnuszek–gruszek* XXII, 35-35, *podarkami–piosneczkami* XVI, 41-42 i *spieszczenia* (*maluczkiego–Dawidowego* XXVI, 15-16, *naguchnego–powolnego* XX, 7-8), choć w pozycji rymowej nie pojawiają się zbyt często (32 przykłady). Pełnią one przede wszystkim funkcję ekspresywną: wartościują pozytywnie poszczególne osoby, np.: z *Dzieciątkiem–z oślątkiem* [XVI, 15-16], z *pieśniami–z pastuszkami* [XXIII, 43-44], do *Dzieciątka–niebożątka* [XXII, 43-44]; ilustrują żartobliwy stosunek do bohatera, np.: (pełen humor wyrzut Adama pod adresem Ewy) *Byś była dobra żonka!* słuchołabyś małżonka! [XIV, 25-26]. Deminutywa i hipokorystyka są ważne dla tekstu także od strony technicznej. Ułatwiają organizację brzmieniową wersu, wydłużając go sylabicznie, np.: *do taneczku–przy Dzieciąteczku* [XXVIII, 16-17], oraz po-

³⁹ T e n ż e, *Osobliwości językowe*, s. 62.

głębiając strukturę rymu, np.: z *Matką–z tatką* [XXXIII, 75-76]. W pozycji rymowej nie ma w kołędach zgrubień czy wyrazów złożonych (formacje tego typu w ogóle pojawiają się rzadko w badanym tekście). Kilkakrotnie występują w rymach przymiotniki w stopniu wyższym i najwyższym. Odnoszą się one wyłącznie do Jezusa jako Boga, nie Dzieciątka, i wartościują Jego atrybuty, np.: (Jezus to najcenniejszy skarb, nad Niego nie ma) nic *droższego*–naszego [XXV, 23-24], swego–*największego* [XIII, 14-15], oraz określają pozytywny stosunek wiernych do Niego, np.: (o Jezu!) *najmilejszy*–*najwdzięczniejszy* [XVI, 57-58], *weselszy*–*najmilejszy* [XXIII, 27-28].

3. Składnia

Komponenty rymowe wchodzi każdorazowo w skład różnego typu wypowiedzeń: 21% rymów w zdaniu pojedynczym, 49% w złożonym i 30% w wielokrotnie złożonym. Wyrazy spojone w klauzuli rymem stają się delimitatorami poszczególnych członów składowych zdania i najczęściej zamykają pełne zdanie. W wypadku gdy kompletne wypowiedzenie zawiera nieparzystą liczbę członów, ostatni składnik rymu zostaje zestawiony z wyrazem z następnego wypowiedzenia, najczęściej reprezentującym inną już kategorię gramatyczną, np.: *Łaska nieba górnego dziwną rzecz sprawiła/* u ludzi, *Panna czysta Syna porodziła,/* którego żaden rozum ogarnąć *nie może/*. Aftowane gwiazdami opuściwszy *łóż/* spuszcza się na padolne *Bóg wieczny niskości/* żywot sobie obrawszy *Panieńskiej w świętości* [I, 1-4].

Każdy wyraz znajdujący się w pozycji rymowej pełni odpowiednią dla siebie funkcję składniową. Rzeczowniki najczęściej występują w roli dopełnienia (53%), np.: *Panna to sprawiła,/* która *porodziła/ Odkupiciela* [...] i *Rodziciela* [XII, 11-13, 15], *Weseli się Dziewica,/* iż *spłodziła Dziedzica* [VIII, 25-26]. Następnie jako podmiot (27%), np.: *Jezu, czołem Ci biją/* *Adamowi synowie/* *maluścy i ojcowie* [XIV, 56-59]; okolicznik (16%), np.: *Skaczcież kołem,/* *bijcie czołem/* *Panu nowemu pod tym okołem* [XXVIII, 18-20], *A wczora z wieczora/* z *niebieskiego dwora* [XVI, 1-2], *O tej dobie/* *leżał w żłobie* [VII, 1-2]; zwrot wokatywny nieuwikłany w związki składniowe (5%), np.: [...] *Wesoły pokój ziemi śpiewają dworzanie,/* *sławę z chwałą, niebiescy, Tobie, wieczny Panie* [I, 15-16]. Przymiotniki (i imiesłowy przymiotnikowe) zwykle pełnią funkcje przydawek, np.: [*Jezus*] *wszytek świat oswobodził/* od grzechu *okrutnego/* i *czarta szkaradnego* [III, 2-4], oraz orzeczników w orzeczeniu imiennym, np.: *Wszakeśmy od Anioła snem są przestrzeżeni,/* *abyśmy z okrucieństwa byli wywiezieni* [XVII, 3-4], [*niebo*] *nie będzie zawarte,/* owszem,

na wieki *otwarte* [II, 23-24]. Czasowniki pełnią funkcję orzeczeń, np.: Czego dawno *pożądali!* cni Ojcowie, *ogłądali* [II, 16-17]. W 2/3 wszystkich współbrzmień werbalnych segment z rymami jest szeregiem członów wchodzących w skład zdania współrzędnego, np.: Ach, zła Ewa *nabroiła!* kłopotu nas *nabawiła!* z wężem sama *rozmawiała!* i jabłuszka *skosztowała!* *nabroiła* [II, 1-5]. W 1/3 zaś całośćka zawierająca rymujące się czasowniki ma konstrukcję zdania podrzędnego, np.: [Jezus] na świat *zstąpił!* aby grzech przemierzył/ a Bogu obmierzył/ *przez ustąpił* [VI, 3-6].

4. Leksyka

Struktura leksykalna rymów Żabczyca jest umiarkowanie bogata ze względu na jednolitość tematyczną kolęd. W 1206 wersach używa on w klauzuli 560 różnych wyrazów, co daje przeciętny wskaźnik 2,2. Ten sam wyraz powtarza się w rymie średnio 2 lub 3 razy. Największą częstością odznaczają się następujące leksemy: *dać* (13), *mieć* (10), *swój* (9), *święty* (8), *Pan* (8), *niebo* (8), *śpiewać* (8), *Odkupiciel* (7), *Królowie* (7), *narodzony* (7), *grać* (7), *ogłądać* (7), *Syn* (6), *Matka* (6), *ziemia* (6), *niebieski* (6), *wesoły* (6), *Zbawiciel* (5), *przedwieczny* (5), *żywy* (5), *prosić* (5), *Dziewica* (4), *stolica* (4), *wół* (4), *położony* (4), *poznać* (4), *wołać* (4). Jednostkowe użycia wyrazów stanowią 60% wszystkich zakończeń rymowych.

Słownictwo umieszczone w klauzulach można uporządkować według następujących kręgów tematycznych: 1) Osoby Boskie i postacie pozaewangeliczne:

a) Jezus – Jego boskość, majestat, np.: (Boga) *Przedwiecznego*–(z Panny) *splodzonego* [V, 5-6], *Wiekui*sty–(z Panny) *przeczystej* [VII, 3-4], w oborze–o *Boże* [XXXI, 6-7]; zwierzchnictwo nad ludźmi, np.: *Królowi*–Odkupicielowi [XXXIV, 19-20]; *Bogowi*–*Królowi* [XXXIII, 33-34]; posłannictwo w świecie, np.: *Zbawicielu*–*Pocieszycielu* [XVI, 43-44], *Odkupiciela*–*Zbawiciela* [XI, 27-28], *Chrystusa*–*dusza* [XXX, 5,10]; małość jako typową cechę niemowlęcia, np.: z *Dzieciątkiem*–z oślątkiem [XXX, 18-19], do *Niego*–*Malusieńkiego* [IV, 26-27], *maluczkiemu*–urodzoneму [XIX, 5-6]; relacje pokrewieństwa z Bogiem Ojcem i Matką, np.: z *Synem*–Olbrzymem [XXX, 28-29], *Syna*–Hospodyna [XV, 16-17]; b) Maryja, np.: z *Maryją*–niech żyją [XXXII, 13-14], *Białogłowa*–*Święte Słowa* [II, 15,20]; część określiń akcentuje paradoks Bożego Narodzenia – czystość Maryi i jednocześnie macierzyństwo, np.: *Dziewica*–*Królewica* [VII, 5-6], *Dziewice*–tajemnice [XXVII, 13-14], *Lilija*–powija [XXIII, 35-36]; c) Józef, np.: *Józefowi*–ku Egipcjowi [XXXIV, 25-26], (staru-

szek) *chudzina*–nié ma [XXX, 13-14]; d) aniołowie, np.: *weseli*–*archanieli* [III, 45-46], *z aniołami*–pod niebami [XXIII, 25-26], *Odkupiciela*–*Gabryjela*–*Zbawiciela* [XXIX, 13-15]; e) pasterze, np.: *pasterze*–na lerze [XXXI, 1,3], *pastuszy*–na duszy [XIX, 37-38]; f) Trzej Królowie, np.: *narodowie*–*Trzej Królowie* [XXVI, 17-18], *Królowie*–*Mędrcomie* [XXXIII, 49-50], *Królowie*–*Murzynowie* [XXXIII, 35-36]; g) Herod: *tyranowi*–*Herodowi* [V, 9-10]; h) inne postaci biblijne, np.: *Adama*–sama [XV, 10-11], *Prorocy*–przed oczy [XXVII, 5-6], *z Izajaszem*–z Mesjaszem [XIV, 47-48], *Jessego*–*Świętego* [XXVII, 7-8] i) wszyscy wierni (nadawca i odbiorca pieśni), np.: *nam*–*wam* [XXII, 11-12], *mój*–*twój*–upatruj [XXXV, 19-21], *z nami*–*śługami* [XVI, 59-60]; 2) scena Narodzenia: a) materializacja Boga, np.: *Bóg* *zstępuje/ a przyjmuje/* ciało *na się/* w pewnym czasie [XXXIII, 7-10], b) możliwość oglądania Jezusa, np.: (w żłobie) *położony*–*uwiniony* [XXXIII, 19-20], *widomy*–*położony* [XXVI, 11-12], *pobieżeli*–*ujrzeli* [XVIII, 5-6], *dają*–(w ciele) *oglądają* [XVI, 37-38]; c) podkreślenie roli Maryi, np.: *splodziła*–*porodziła* [XV, 19-20], *powiła*–*porodziła* [III, 9-10]; d) konsekwencje dla ludzkości, np.: (Jezus) *poratował*–*kierował* [XXXIII, 79-80], (*aby grzechy*) *odpuścić*–(do nieba) *wpuścić* [VIII, 31-32], (daje) *błogostawieństwo*–*królestwo* [XIX, 25-26], *zbawienie*–*odkupienie* [XVIII, 3-4]; e) adoracja, np.: *się* *klaniają*–*oddają* [XXXI, 17,19], *Pana*–(*padają na*) *kolana* [XXV, 17-18], *szanują*–*całują* [XIX, 17-18], *padają*–*grają* [VII, 11-12], f) dary, np.: *z upominkami*–*sami* [VII, 15-16], (afekt bez) *miary*–*dary* [XIX, 19-20], (cieszą Jezusa) *podarkami*–*piosneczkami* [XVI, 41-42]; g) wszechogarniające uczucie radości na wieść o Narodzeniu, np.: (*o Jezuu*) *najmilejszy*–*najwdzięczniejszy* [XVI, 57-58], (afekt bez) *miary*–*dary* [XIX, 19-20], *radości*–*gości* [XIX, 33-34]; h) przestrzeń wydarzeń: niebo, np.: *z nieba*–*potrzeba* [XX, 3-4], *do siebie*–*w niebie* [XIX, 43-44], ziemia, np.: *na ziemi*–*z niemi* [XV, 33,36], *na ziemi*–*pragniemy* [XXII, 31-32]; Betlejem, np.: (do Betlejem) *stawnego*–(witać) *Narodzonego* [XXII, 3-4], *Betlejem*–(uczczony) *przywilejem* [XXXIII, 41-42]; szopa ze żłobem, np.: (o tej) *dobie*–(leżał) *w żłobie* [VII, 1-2]; kierunek, np.: (Trzej Królowie) *wschodni*–*godni* [XXXIII, 23-24]; i) określenia kojarzone z grzechem, np.: (Ewa) *zgrzeszyła*–(raj) *utraciła* [XV, 7-8], (wąż) *przeklęty*–(łańcuchem) *spięty* [XV, 25-26], (Herod) *mordował*–(dziatki) *psował* [X, 7-8], (biada mnie) *nędznemu*–(człowieku) *wygnanemu* [XIV, 17-18], (Jezus narodził się dla nas ludzi) *mizernych*–(leżących w grzechach) *nikczemnych* [XXII, 47-48].

Na tle rymów, opartych w większości na wyrazach pospolitych, wyróżniają się te, w których poszczególne składniki stanowią nazwy własne (38 przykła-

dów). Zwyczaj umieszczania tego typu onimów przejął Żabczyc (podobnie jak Szymon Zimorowic) od Kochanowskiego⁴⁰.

Nazwy własne użyte w *Symfoniach* odnoszą się do bohaterów kołęd oraz wprowadzają konkretną przestrzeń geograficzną. Najczęściej mają postać rzeczownika, ale są również przymiotniki utworzone od nazw postaci i toponimów. Na 23 nazwy odnoszące się do osób w siedmiu z nich powtarza się leksem *Bóg*, np.: *Bóg*–dług–dalibóg [XXXVI, 28-30], (gra na) rogu–*Bogu* [XVI, 27-28], *Bogowi*–Królowi [XXIII, 29-30], z *Bogiem*–srogiem [XIV, 51-52]. W odniesieniu do Dzieciątka ani razu nie pojawia się w pozycji rymowanej onim *Jeżus*, są natomiast nazwy powszechnie znane, wskazujące na Jego misję (6), np. *Chrystusa*–dusza [XXX, 5,10], oczywiście–(w Jeżu) *Chryście* [XXXIII, 65-66], Panna *czysta*–Jeżu *Chrysta* [XXXIII, 11-12], (zażyjem) niewczasu–*Mesyjaszu* [XVII, 11-12], *Mesyjasza*–nasza [XXII, 5-6]. Imię Matki Bożej występuje dwukrotnie: *Maryją*–(Jeżu czołem Ci) *biją* [XIV, 55-56], z *Maryją*–żyją [XXXII, 13-14]. Przytaczanie w klauzulach wersów imion pozostałych postaci należy do faktów jednostkowych, np.: z *Izajaszem*–z *Mesyjaszem* [XIV, 47-48], *Odkupiciela*–*Gabryjela*–*Zbawiciela* [XXIX, 13-15], *Adama*–sama [XV, 10-11], *Jessego*–(Ducha) *Świętego* [XXVII, 7-8], *tyranowi*–*Herodowi* [VI, 9-10], *Józefowi*–ku *Egiptowi* [XXXIV, 25-26], do *Betlejem*–z *Maciejem* [XXVIII, 6-7], *Cyntyja*–się *uwija* [XI, 13-14], *Sybille*–*chwile* [XXIII, 3-4]. Z nazw geograficznych obecne są mikrotoponimy: *Betlejem*–*przywilejem* [XXXIII, 41-42], *niemałem*–*Jeruzalem* [XXXIV, 15-16], makrotoponimy: (kazał) *Józefowi*–ku *Egiptowi* [XXXIV, 25-26], (do *Betlejem*) *Juda*–(kędy nowe) *cuda* [XVIII, 1-2]; oraz jeden punkt topograficzny (oronim): na *Syjonie*–na *łonie* [XVIII, 17-18]. Nazwy mieszkańców ilustrują dwa przykłady: (pokój) *pożądany*–z *Izraelitami* [XXX, 33-34], (w tej) *szopie*–*Etyjopie* [XXXIII, 21-22]. Formy przymiotnikowe utworzone od nazw własnych (8) występują w funkcji przydawek, np.: *zdradnego*–*Bożego* [X, 21-24], *Boskim*–*Żydowskim* [XVI, 7-8], *Żydowskiego*–*jego* [V, 13-14], *Gedeonowe*–*nowe* [XXVI, 23-24], *nowy*–*Dawidowy* [XVI, 45-46], *maluczkiego*–*Dawidowego* [XXVI, 15-16], *Dawidowa*–*gotowa* [XXXIII, 56-67]. W 5 parach rymowych oba komponenty brzmieniowe są nazwami własnymi lub przymiotnikami od nich pochodzącymi, np.: z *Izajaszem*–*Mesyjaszem* [XV, 47-48], *Betlejem*–*Maciejem* [XXXVIII, 6-7], *Józefowi*–ku *Egiptowi* [XXXIV, 25-26], *Jessego*–*Ducha Świętego* [XXVII, 7-8], *Boskim*–*Żydowskim* [XVI, 7-8]. W większości rymów rolę ekwiwalentów fonicznych pełnią jednak wyrazy

⁴⁰ L u b a ś, *Renesansowe tradycje*, s. 126.

z różnych kategorii gramatycznych, np.: z *Maryją*–żyją [XXXII, 13-14], *Adama*–sama [XV, 10-11], *Sybille*–chwile [XXXIII, 3-4].

Żabczyc, wzorem Kochanowskiego, kontrastuje w parach rymowych znaczenia dodatnie z ujemnymi⁴¹ (11), np.: (człowiek) *zwątpiony*–*wyswobodzony* [XIII, 1-2], *święte*–*przekłete* [X, 19-20], *Zbawienie*–*więzienie* [XXII, 21-22], *przykrości*–*słodkości* [XXX, 36-37], (niebo) *zawarte*–*otwarte* [II, 23-24], (Jezus przyszedł na ziemię z pałacu) *wysokiego*–(dla człowieka) *niskiego* [VIII, 27-28]. Dużo rzadziej spotyka się w parach rymowych synonimy (2): *nie-wolą*–(ze złą) *dolą* [XIV, 35-36], *zbawienie*–*odkupienie* [XVIII, 3-4].

Leksyka rymów *Symfonij* odbija główne kręgi tematyczne całego zbioru kołędowego. Jak widać na podstawie powyższego zestawienia, dominują określenia bohaterów, słownictwo eksponujące scenę Narodzenia oraz konsekwencje opisywanego wydarzenia dla ludzkości, postawę adoracji a także kontrast między dobrem a złem. Słownictwo rymów nie zawiera określeń kolorystycznych, kształtu, poszczególnych elementów wyglądu czy ubioru. Kłauzule rymowe pod względem leksykalnym współgrają więc z ogólną wymową zbioru. Mają charakter bardziej intelektualny, teologiczny niż opisowy, choć i ten pojawia się w skrótowej postaci w celu naszkicowania tła wydarzeń. Ogólnie jednak należy stwierdzić, że leksyka rymu, jak i całości kołęd, przemawia silniej do rozumu niż emocji.

IV. RYMY GRAMATYCZNE

Rym gramatyczny to „końcowe współbrzmienie wyrazów należących do tej samej kategorii gramatycznej, to znaczy posiadających tę samą formę fleksyjną i budowę słowotwórczą i spełniających tę samą funkcję syntaktyczną”⁴². Wśród rymów gramatycznych istnieje podział na cztery grupy wydzielone „na podstawie udziału elementów kategoryalnych w ich budowie – od najbardziej ogólnych i najbardziej regularnych do coraz mniej ogólnych i coraz mniej regularnych, to znaczy elementów wyłącznie tożsamyh kategoryalnie i w różny sposób kombinowanych”⁴³.

W *Symfoniach* można odnaleźć przykłady ze wszystkich czterech grup rymów. Są to: 1) rymy sufiksarno-fleksyjne (187), np.: *zbawienie*–*odkupienie*

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże, s. 127.

[XVIII, 3-4], z *Dzieciątkiem–z oślątkiem* [XVI, 15-16], *wonności–skłonności* [IV, 35,40], *weselszy–najmilejszy* [XXIII, 27-28], *objawił–zostawił* [XII, 9-10]; 2) fleksyjne (79), np.: *Ojcowie–Patryjarchowie* [XVI, 49-50], z *ukłoni–dami–darami* [XIX, 11-12], *niepodłego–wysokiego* [XXII, 45-46], *zaśpiewamy–przyznamy* [XXXII, 3-4]; 3) rdzenno-fleksyjne (28), np.: *Pana–barana* [XVI, 25-26], *nad progiem–przed Bogiem* [XXV, 13-14], z *pieśniami–z baśniami* [VII, 27-28], *moja–twoja* [XVIII, 21-22]; 4) rdzenno-sufiksally-fleksyjne (10), np.: *nowy–Dawidowy* [XVI, 45-46], *przemierzły–obmierzły* [VI, 4-5], *zawarte–otwarte* [II, 23-24]. Jak widać, Żabczyc preferuje dwa typy rymów: fleksyjne (najprostsze) i sufiksally-fleksyjne (umiarkowanie trudne), unika natomiast najtrudniejszych do utworzenia rdzenno-sufiksally-fleksyjnych. Dla porównania warto dodać, że Kochanowski stosował przede wszystkim rymy o średnim stopniu trudności (sufiksally-fleksyjne i rdzenno-fleksyjne), świadomie zaś ograniczał tworzenie współbrzmień najłatwiejszych i najtrudniejszych⁴⁴.

Rymy gramatyczne stanowią w *Symfoniach* 50% wszystkich rymów (299). Żabczyc zestawia w nich 5 części mowy: rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki, zaimki i przysłówki. Najliczniej występują 3 części mowy: czasowniki (54%), rzeczowniki (23%) i przymiotniki (21%), niską frekwencję mają zaimki (1%) i przysłówki (1%). Odnosząc te dane do poetów XVI-XVII w., można zauważyć podobieństwo do rymiki Jana Kochanowskiego, który często zestawiał czasowniki (57%), przymiotniki (23%) i rzeczowniki (17%)⁴⁵, a także Piotra Kochanowskiego czy Walentego Rozdzieńskiego⁴⁶. W grupie pisarzy wyłamujących się z tradycji renesansowej znajduje się Potocki, który używa proporcjonalnie rzeczowników i czasowników (po 47%), ograniczając skrajnie przymiotniki (4%)⁴⁷. Wartość pozycji rymowej jako miejsca uprzywilejowanego, wyeksponowanego, jest w ujęciu gramatycznym dostrzegalna dzięki zestawieniu poszczególnych części mowy występujących w rymie i poza nim. Czasownik znajduje się właściwie tylko w rymie, rzeczownik rzadziej w rymie (435 przykładów), częściej poza nim (747), przymiotnik w miarę proporcjonalnie w obu pozycjach (237 w klauzuli, 207 poza rymem). Po-

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże, s. 128.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże.

przez takie kombinacje częściami mowy w zależności od pozycji w wersie Żabczyc nawiązuje do wzorców renesansowych⁴⁸.

V. RYMY NIEGRAMATYCZNE

Rym niegramatyczny to „końcowe współbrzmienie wyrazów, które nie w pełni należy do tych samych kategorii gramatycznych (wystarczy choćby jedna różnica)”⁴⁹. Pszczołowska twierdzi, iż rymowanie gramatyczne⁵⁰, powszechne w czasach Kochanowskiego, utrzymuje się jeszcze we wczesnym baroku (wyjątkiem jest twórczość Kaspra Miaskowskiego, w której rymy gramatyczne stanowią tylko 8%⁵¹). Dojrzały barok preferuje rymowanie niegramatyczne (Jan Andrzej Morsztyn, Wacław Potocki, Wespazjan Kochowski⁵²).

W *Symfoniach*, które przedstawiają bardzo wyrównane proporcje ilościowe w rozkładzie rymów gramatycznych i niegramatycznych, tego typu zestawienia pojawiają się 294 razy (50%). Równowaga między jednym a drugim typem rymu, jeżeli została przez pisarza zamierzona, może świadczyć o barokowej różnorodności, bowiem w każdym typie są możliwe inne kombinacje współbrzmień⁵³. Żabczyc wiąże w rymy niegramatyczne wszystkie części mowy: rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki, zaimki, oraz sporadycznie: liczebniki, przysłówki, spójniki, przyimki, partykuły i wykrzykniki.

Rzeczownik/ rzeczownik

Rymy niegramatyczne rzeczownikowe tworzą 92 pary rymowe. W 22 zestawieniach rymujące się rzeczowniki różnią się rodzajem gramatycznym, np.: *pociechy–grzechy* [XIII, 9-10], *o tej dobie–w żłobie* [XXXIII, 71-72], *z aniołami–pod niebami* [XXIII, 25-26]; przypadkiem (22), np.: [Maryja do Józefa] (żebyś w swej) *starości–(strzegł mojej) czystości* [XII, 3-4], (Każdy oglądał swoje) *zbawienie–(skąd wiekuiste zginie) więzienie* [XXVII, 21-22]; liczbą (7), np.: (przy onej) *gorze–(świecą sie) zorze* [IV, 1-2], *słońce–(planety mie-*

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 127.

⁵⁰ *Wiersz polski*, s. 80.

⁵¹ Tamże, s. 99.

⁵² Tamże.

⁵³ L u b a ś, *Lingwistyczny opis rymu Rozdzieńskiego*, s. 109.

siąca) *gońce* [IX, 23-24]; rodzajem i przypadkiem (18), np.: *Prorocy*–(stawiają sobie) *przed oczy* [XXVII, 5-6], *Dziewica*–(porodziła) *Królowica* [VII, 5-6]; rodzajem i liczbą (6), np.: (witając) *Pana*–(padają na) *kolana* [XXV, 17-18]; przypadkiem i liczbą (6), np.: (Wesoły pokój ziemi śpiewają) *dworzanie*–(sławę z chwałą, niebiescy, Tobie, wieczny) *Panie* [I, 15-16]; przypadkiem, liczbą i rodzajem (8), np.: (Panna pełna) *radości*–(mając takowych) *gości* [XIX, 33-34]. Rzeczownik ponadto współtworzy pary rymowe z czasownikiem (33), zaimkiem (24) i przymiotnikiem (9)⁵⁴.

Przymiotnik/przymiotnik

Zestawienia przymiotnikowe tworzą 29 par rymów niegramatycznych. W 17 przykładach różnią się przypadkiem, np.: (Oj, Jezus, mój Synu) *drogi*–(nawiedzasz ten chlew) *ubogi* [XXI, 1-2], (przez węża) *zdradnego*–(do grzechu) *sprosnego* [XV, 9,12]; rodzajem (2), np.: (skłonności) *królewskie*–(Plemię) *Niebieskie* [IV, 38-39]; przypadkiem i rodzajem (3), np.: (Nie był Dawid tak) *szczęśliwy*–(chcąc z Betlejem wody) *żywój* [XXVI, 25-26]; rodzajem i liczbą (1): (Pan Jezus przyszedł w imię) *Pańskie*–(i poburzył bałwany) *pogańskie* [XVIII, 19-20]; inną częścią zdania (5), np.: (Stolica) *Dawidowa*–(jest) *gotowa* [XXXIII, 57-58]. Przymiotniki współtworzą jeszcze rymy z zaimkami (32), rzeczownikami (9) i czasownikami (8).

Czasownik/czasownik

Czasowniki tworzą 9 par rymów niegramatycznych. W 6 przykładach różnią się czasem gramatycznym, np.: (śpiewać) *będziemy*–i *rozkołyszemy* [I, 19-20], (Adam) *był stracił*–(z grzechem) *się pobracił* [XI, 9-10]; trybem (2): *oddawajmy*–*mamy* [XXV, 19-20], *bież*–*wiesz*–*najdziesz* [XXXV, 4-6]; aspektem (1): *dajcie*–*wyznawajcie* [XXII, 69-70]. Czasownik łączy się w pary rymowe z rzeczownikiem (33) i przymiotnikiem (8).

W skład rymów niegramatycznych wchodzi także rzadkie użycia: przysłówków (bydłęcej–*więcej* XXII, 51-52), liczebników (*drugiego*–powolnego IX, 39-40), spójników (*aby*–słaby XXXIII, 77-78), przyimków (w niewoli–

⁵⁴ Z uwagi na fakt, że opis rymów niegramatycznych, których komponenty należą do dwu różnych części mowy, jest zbyt obszerny, fragmenty poświęcone poszczególnym zagadnieniom musiały zostać pominięte w niniejszym artykule z powodu oszczędności miejsca.

gwoli V, 7-8), partykuł (w mieście–jeszcze XIX, 7-8) i wykrzykników (*fora*–ze dwora XIV, 6-7).

Listę rymów w *Symfoniach* zamykają 2 współbrzmienia łacińskie w jedy-nym w całym cyklu makaronizowanym utworze – *Symfoniji XXXII*: Proście Boga, donet nobis *fortunam*/ cum salute, pożądamy, hanc *unam* [7-8], na No-wy Rok mittat tibi *gaudia*/ et prosperet, według myśli, *omnia*⁵⁵ [11-12]. Rymy łacińskie, wyróżniające się na tle zestawień polskich oryginalnością brzmie-niową i rzadkością występowania, można uznać za rymy wyszukane.

Jak wynika z powyższego przeglądu, rymy w *Symfoniach* są w zdecydo-wanej większości tradycyjne: żeńskie, dokładne, półtorasylabowe, paroksyto-niczne. Żabczyc jest w tym względzie wierny renesansowym, utrwalonym już zasadom ukształtowanym przez Jana Kochanowskiego. Zasada dokładności, wymagająca od pisarza dużego wysiłku, decyduje o jakości rymu, stąd też tyle dbałości o precyzję w jego tworzeniu. Najłatwiejszym sposobem zachowania dokładności współbrzmienia jest rymowanie gramatyczne, które u Żabczyca stanowi 50% wszystkich zakończeń. Aby spełnić wymogi dokładności pisarz również kilkakrotnie wybiera z istniejących wówczas w systemie wariantów gramatycznych te, których postać jest zbieżna ze współbrzmieniem drugiego komponentu rymowego. W rymach typu: pociecha – (która nigdy nie zna) *grzecha* [IV, 18-19], wczora z wieczora – z niebieskiego *dwora* [XVI, 1-2] Żabczyc używa starszych, rzadziej już wówczas funkcjonujących form na *-a*, natomiast w dwu zestawieniach: w *domie*–na słomie [XXXIII, 17-18], w kra-inie–o *Synie* [XVI, 31-32] stosuje nowszą końcówkę *-e*, a nie tradycyjnie *-u*. Również kilka razy pisarz wybiera wariantywną, rzadziej spotykaną, postać przymiotnika i zaimka: z Bogiem–*srogiem* [XIV, 51-52], *anielskiemi* – na ziemi [III, 41-42], *czołem*–*wesołem* [XXIV, 13-14] (choć jest też: i *my*–z *wesołymi* VI, 25-26), z *niemi*–*będziemy* [III, 47-48] (występuje też: z *nimi*–*grzesznymi* VI, 21,24), na ziemi–z *niemi* [XV, 33,36], na ziemi–*widziemy* [XXII, 7-8] (ale jest też: i *my*–*gdy widzimy* XXXIII, 69-70), *promień*–*po niem* [XXXIII, 53-54]. Jak stwierdza Z. Stieber, mieszanie końcówek *-ym*, *-em*, *-ymi*, *-emi* było powszechne w XVII w.⁵⁶, ale przewagę w liczbie pojedynczej

⁵⁵ Tłum: Proście Boga, by obdarował nas szczęściem/ i zdrowiem, pożądamy, tylko tego [...] na Nowy Rok niech ci ześle radość/ i darzy, według myśli, we wszystkim. Cytuję za A. Karpińskim (w: *Objaśnienia* [do wydania] *Symfonij anielskich*, Warszawa 1998, s. 97).

⁵⁶ *Uwagi o języku Wacława Potockiego*, „Prace Polonistyczne” 1947, seria V, s. 13.

zyskało: w przymiotnikach⁵⁷ *-ym/-im*, a w zaimkach⁵⁸ *-im*. W liczbie mnogiej natomiast szerzy się *-emi* z obniżoną artykulacją *i*, *y* przed *m*⁵⁹. W zakresie składni Żabczyc dla utworzenia dokładnego rymu stosuje inwersję (1): Wesoły pokój ziemi śpiewają *dworzaniel* sławę z chwałą, niebiescy, Tobie, wieczny *Panie* [I, 15-16]. Na poziomie leksykalnym natomiast używa wyrazów regionalnych, kresowych: (Bóg zesłał nam) *Syna-Hospodyna* [XV, 17-18]. Wszelkie odstępstwa od dokładności brzmieniowej mają w *Symfoniach* charakter regionalny albo wynikają z trudności technicznych w wyszukaniu dokładnego komponentu pary rymowej.

Znacząca rola rymu w Żabczycowym zbiorze sprowadza się do kilku kwestii. Po pierwsze, rym współtworzy strukturę wierszową kolęd (funkcja wierszotwórcza), organizuje bowiem każdy tekst pod względem kompozycyjnym w większe całości – strofy (oprócz *Symfoniji XXXIII*, która ma postać wiersza stylicznego). Jako że wszystkie kolędy są tekstami o regularnej budowie, rym gwarantuje pieśniom rytmiczne brzmienie dzięki wyraźnej delimitacji poszczególnych, ekwiwalentnych sobie, wersów. Wyraźną tendencję rytmiczną ujawnia ustabilizowana, rymowo-akcentowa klauzula (paroksytoniczna) z sygnałem demarkacji składniowej. Po drugie, instrumentacyjny charakter rymu współtworzy harmonijną postać foniczną dzięki dużej obecności rymów dokładnych, a przede wszystkim głębokich (funkcja instrumentacyjna). Zagadnienie to jest szczególnie ważne ze względu na fakt, iż wszystkie teksty, zgodnie z zamierzeniem autora, były z góry przeznaczone do śpiewania. Jak się okazało, już od samego początku zbiorów kolęd Żabczyca cieszył się dużą popularnością u współczesnych (w 1. połowie XVII w. były aż 4 wydania). W żywej praktyce wykonawczej do XX w. funkcjonowała ponad połowa pieśni⁶⁰, dwie zaś z nich na stałe weszły do kanonu pieśni kościelnych (*Przybieżeli do Betlejem* oraz *A wczora z wieczora*). Po trzecie, rymy mają swój walor semantyczny, szczególnie widoczny w powiązaniach wyrazów w związki znaczeniowe (funkcja semantyczna). Leksyka rymów *Symfoni* odbija główne kręgi tematyczne całego zbioru kolędowego (określenia bohaterów, słownic-

⁵⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, s. 331.

⁵⁸ Tamże, s. 313.

⁵⁹ Tamże, s. 319, 336.

⁶⁰ Zob. O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, Kraków 1961; K. Miarka, *Kantyczki, kolędy i pastorałki*, Mikołów-Warszawa 1904; J. Kaszycki, *Kantyczki z nutami*, Kraków 1911; B. Krzyżaniak, *Pogłosy „Symfonii anielskich” w repertuarze ludowym*, w: *Z zagadnień twórczości ludowej. Studia folklorystyczne*, red. K. Górski, J. Krzyżanowski, Wrocław 1972, s. 27-63.

two eksponujące scenę Narodzenia, konsekwencje tego wydarzenia dla ludzkości, postawę adoracji, a także kontrast między dobrem a złem). Klauzule rymowe pod względem semantycznym współgrają więc z ogólną wymową zbioru, wzmacniając przekazywaną w kołędach treść.

Porównanie rymów Żabczyca z typem współbrzmień innych poetów XVI-XVII w. wskazuje, że w zakresie struktur rymowych pisarz częściej nawiązuje do tradycji renesansu, obierając sobie za wzór literacki twórczość Kochanowskiego (przemawia za tym przede wszystkim stosowanie zasady dokładności, odpowiedni dobór części mowy w pozycji rymowej, dbałość o samogłoskowy wygłos rymu, prostota i umiar rymu rozumiane jako brak wyrazów-ozdobników, przejrzystość semantyczna), ale wprowadza też nowe elementy (stosowanie rymów męskich, różnicowanie modeli rymowania w zależności od rozmiaru sylabicznego i typu strofy, duży udział rymów niegramatycznych, różnorodność kombinacji fonetycznych). Podejmuje też Żabczyc ambitniejsze, jak na ówczesne czasy, próby literacko-warsztatowe (jako pierwszy w historii literatury wprowadza na tak dużą skalę motywy pasterskie, konstruuje prawie niespotykany do jego czasów, a także i w baroku, rym męski, podchwycił po Kochanowskim rymowanie okalające). Zabiegi te zdradzają ogólną ogładę pisarza, jego znajomość i naśladowanie tradycyjnych wzorców, ale też pokazują funkcjonowanie, wówczas jeszcze w zalążkach, nowych rozwiązań literackich.

RHYME

IN JAN ŻABCZYC'S SEVENTEENTH-CENTURY CAROLS

Summary

This paper analyses rhyme from the grammatical and lexical point of view in one of the most popular collection of carols in Polish literature, i.e. the early Baroque *Symfonije anielskie* (*Angelic Symphonies*, 1630) by Jan Żabczyc. It is an attempt to define the cycle under study with regard to its versification as a traditionally piece of Renaissance or its innovative approach. The material has been submitted to a many-faceted analysis with regard to its form of rhyme (its connection with accent, area of sonority, degree of accuracy), set of rhyme in the verse, inflectional structure, word formation, syntactic and lexical aspect of rhyme, grammatical and non-grammatical character of rhyme.

The rhymes in the *Symfonije* are decidedly traditional: feminine, accurate, one and a half syllabic, and paroxytonic. Żabczyc in this regard is faithful to Renaissance and its principles as formulated by Jan Kochanowski, a fact testified by the application of the principle of accuracy, respective selection of parts of speech in the position of rhymes, concern about the vowel final sound of rhymes, simplicity and moderation of rhyme understood as the lack of expressions-embellishments, and semantic transparency. The rhyme shaped in this manner fulfils several

important functions: verse-making (it makes up the verse structure of carols), instrumentative (it builds a harmonic phonic form of a cant), semantic (it reflects the main thematic circles of the whole collection, therefore it harmonizes with the general expression of the cycle). Our comparison between Żabczyc and the type of assonances in other sixteenth- and seventeenth-century poets indicates that with regard to the range of rhyming structures the writer refers, as it has already been mentioned, to the tradition of Renaissance. Kochanowski's writing was his literary model, but he also reaches to new Baroque elements (he was the first in the history of literature who relied so broadly on pastoral motives, constructed the masculine rhyme that was unknown before his times and in Baroque, and borrowed Kochanowski's surrounding rhyming). The rhyme-making manoeuvres betray a general refinement of the writer, his knowledge and imitation of traditional patterns, but also show the fledgling new literary solutions that functioned then.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: Jan Żabczyc, rym, wersyfikacja, funkcja wierszotwórcza, funkcja instrumentacyjna, kolęda.

Key words: Jan Żabczyc, rhyme, versification, verse-making function, instrumentative function, carol.